

کاستی‌های روش‌شناسی مقاله‌های علمی پژوهشی مدیریت اسلامی؛

آسیب‌شناسی فراروش

امیر صادقی*

اصغر مشبکی اصفهانی**

اسداله کرد نایج***

سید حمید خداداد حسینی****

چکیده

این مقاله با هدف آسیب‌شناسی مقاله‌های مدیریت اسلامی از دیدگاه روش‌شناسی انجام شده است. با توجه به اینکه تحول در هر علمی نیازمند تحول در روش‌شناسی آن علم است؛ بنابراین، برای تحول در مدیریت اسلامی نیازمند بررسی روش‌شناسی این حوزه و روش‌شدن کاستی‌های روش‌شناسی آن، برای جهش در مدیریت اسلامی هستیم. با توجه به جستجوی پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر، از میان پژوهش‌های مدیریت اسلامی، فقط مقاله‌هایی که در مجله‌های علمی-پژوهشی مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری چاپ شده (به دلیل اعتبار بیشتر)، انتخاب شد.

از میان مقاله‌های احصاء شده با روش نمونه‌گیری قضاوتی، ۴۳ مقاله، در دو موضوع مدیریت رفتار سازمانی و نظریه و طراحی سازمان انتخاب شد. در این مقاله از فراروش، که از زیرمجموعه‌های فرامطالعه است؛ جهت آسیب‌شناسی استفاده شده است. از جمله نتایج مقاله می‌توان به تنوع موضوعی بسیار کم در حوزه مدیریت اسلامی، و کاستی‌ها و اشکال‌های عمده در روش‌شناسی تحقیق پژوهش‌های با رویکرد کیفی اشاره کرد.

واژگان کلیدی: آسیب‌شناسی، مدیریت اسلامی، مدیریت رفتار سازمانی، نظریه سازمان و مدیریت، فراروش.

*دانشجوی دکتری مدیریت بازاریابی بین‌الملل دانشگاه تربیت مدرس، عضو هیات علمی دانشگاه هوایی شهید ستاری؛ رایانامه

sadeghi592006@yahoo.com

moshabak@modares.ac.ir

**استاد گروه مدیریت بازرگانی دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول)؛ رایانامه

naeij@modares.ac.ir

***دانشیار گروه مدیریت بازرگانی دانشگاه تربیت مدرس؛ رایانامه

khodadad@modares.ac.ir

****استاد گروه مدیریت بازرگانی دانشگاه تربیت مدرس؛ رایانامه

تاریخ دریافت: ۹۶/۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۹۶/۶/۱۷

مقدمه

سازمان‌ها در هر جامعه‌ای که تاسیس شوند و رشد یابند از نوعی هم‌شکلی با ویژگی‌های بنیادین آن جامعه برخوردارند. به همین ترتیب، سازمان‌هایی که در جوامع اسلامی تأسیس می‌شوند با جوامع خود هم‌شکل هستند. بنابراین، شناخت مفروضات اساسی فرهنگی و ارزش‌های مسلط در هر جامعه می‌تواند به پژوهشگران در درک واقعی‌تر مفهوم سازمان و مدیریت از دید افراد همان جامعه کمک کند (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۸۹).

تحول در علوم انسانی یکی از خواسته‌های موکد مقام معظم رهبری است. به عنوان مثال رهبر انقلاب در جمع دانشجویان در تاریخ ۱۳۹۰/۵/۱۹ فرمودند: «ما بایستی در علوم انسانی اجتهاد کنیم، نباید مقلد باشیم... حرف من این است که در باب علوم انسانی، کار عمیق انجام بگیرد و صاحبان فکر و اندیشه در این زمینه‌ها کار کنند». در تاریخ ۱۳۹۱/۱۲/۱ فرمودند: «علوم انسانی هوای تنفسی مجموعه‌های نخبه کشور است که هدایت جامعه را بر عهده دارند؛ بنابراین، آلوده یا پاک بودن این هوای تنفسی بسیار تعیین‌کننده است». بنابراین، تحول در علوم انسانی با رویکردی اسلامی امری بسیار مهم و حیاتی است.

از عظمت مدیریت اسلامی همین بس که خداوند، خود از اولین مدیران اسلامی است (سجده، ۵). هدف مدیریت اسلامی رشد و بالندگی مدیران مبتنی بر نظام مدیریت تدوین یافته بر مبنای ارزش‌های اسلامی است (وفائی، ۱۳۸۱).

نحوه‌ای که دانشمندان، چهره خاصی از جهان را می‌بینند، مبتنی بر پارادایمی است که در آن کار می‌کنند (چالمرز، ۱۳۷۹، ص ۱۱۵ به نقل از گنجعلی و پارسازاده، ۱۳۹۰). پارادایم، نوعی جهان‌بینی است که ماهیت «جهان»، جایگاه فرد در آن و دامنه روابط احتمالی او نسبت به جهان و اجزای آن را مشخص می‌کند. پارادایم‌های تحقیقی چارچوب‌های پژوهشی را برای پژوهشگران فراهم می‌کنند (دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۳۳). پارادایم‌ها سازه‌های انسانی هستند و این سازه‌ها، هستی‌شناسی، شناخت‌شناسی و روش‌شناسی خاص خود را دارند. منظور از هستی‌شناسی، شناخت واقعیت یا ماهیت موجودات و جهان هستی است. شناخت‌شناسی، درک و شناخت

ریشه، ماهیت و اعتبار دانش در رابطه با خود دانش است؛ از این‌رو آن را نظریه دانش نامیده‌اند. منظور از روش‌شناسی چگونگی دانستن و دستیابی به دانش است (همان، ص ۳۴).

انسان برای جستجو و پیدا کردن حقیقت پدیدارهای جهان، بیش از خود شناخت به روش شناخت نیازمند است. نقاط عطف تحول علمی در اثر تحول در روش‌شناسی به وجود آمده است. بدون تحول روش‌شناسی، شناخت متحول نخواهد شد. روش یک یا چند عمل معین نیست؛ بلکه فرایندی از فعالیت‌های منظم و متوالی برای رسیدن به هدفی از پیش تعیین‌شده است (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۸۹). اعتبار و ارزش هر علمی به روش‌شناختی‌ای مبتنی است که در آن علم به کار می‌رود (سرلک و همکاران، ۱۳۹۱). بر این اساس، بهره‌مندی از «روش‌های تحقیق» به منظور احصای نظریه‌های مورد نیاز، کاملاً ضروری و اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد. این موضوع به شکل جدی‌تری در علوم انسانی مطرح است؛ چراکه ارتباط این علوم با باورهای دینی بیش از علوم طبیعی است و تأثیرپذیری آنها از جهان‌بینی و فرهنگ جامعه‌ای که در آن تولید می‌شود، بیش از علوم طبیعی است (فنایی اشکوری، ۱۳۹۱).

پیروی محض و کورکورانه از نظریات و نسخه‌های غربی در حوزه علوم انسانی و به ویژه مدیریت نمی‌تواند پاسخگوی نیازهای جامعه اسلامی به این علوم باشد. جامعه اسلامی به علوم انسانی نیاز دارد که با تکیه بر منابع متقن و سعادت‌بخش بتواند در راه رسیدن به تعالی و رشد گام بردارد (باقری و نجف آبادی، ۱۳۹۲). رویکرد مدیریت اسلامی شامل یک پارادایم فکری است (علی احمدی و علی احمدی، ۱۳۸۰). مدیریت اسلامی لزوماً باید براساس مبانی فکری (پارادایم) اسلامی شکل بگیرد (مهدوی‌راد و صادقی، ۱۳۹۳).

در مفهوم آسیب‌شناسی، از جمله در زمینه رشته‌های دانشگاهی، باید در پی آن باشیم که کدام عوامل سلامت دانش یا رشته مورد بررسی را با آسیب، تهدید، خسارت، تخریب و در نهایت شکست مواجه می‌کند (اعظمی، ۱۳۹۲، ص ۳۸). با توجه به اهمیت روش‌شناسی در پژوهش‌های مدیریت اسلامی، هدف اصلی مقاله، آسیب‌شناسی پژوهش‌های مدیریت اسلامی از لحاظ روش‌شناسی است. سوال اصلی این است که چه آسیب‌هایی در پژوهش‌های مدیریت اسلامی (از نظر روش‌شناسی)، بیشتر این حوزه را تحت تأثیر قرار داده است؟ بر این اساس ابتدا پیشینه تحقیق در خصوص مدیریت

اسلامی و پژوهش‌های مربوطه مطرح، سپس روش‌شناسی تحقیق بحث و در نهایت نتایج ارائه خواهد شد.

ادبیات تحقیق

تعریف مدیریت اسلامی

برای بررسی مفهوم مدیریت اسلامی، رویکردهای مختلفی وجود دارد که هر یک به نحوی درصدد تبیین ابعاد و اجزای آن به صورت کلی یا جزئی برآمده‌اند (امیری و عابدی جعفری، ۱۳۹۳، ص ۴۴). اگر از آثاری که از زمان‌های دور درباره رهبری، ولایت، زعامت و امامت نگاشته شده است، بگذریم و مدیریت اسلامی را به‌عنوان موضوعی که پس از پیدایش حوزه مدیریت در غرب و ورود آن به کشورهای اسلامی و از جمله ایران، دنبال کنیم به نظر می‌رسد که قدیمی‌ترین اثر را می‌توان در اواخر دهه ۱۳۴۰ یافت که برخی از پژوهشگران اسلامی و از جمله برجسته‌ترین آنان شهید بزرگوار حضرت آیت‌الله مطهری (قدس الله نفسه الزکیه) در پاسخ به عطش اسلام‌خواهی جوانان دانشجو در آن دوره، به نگارش درآورده‌اند (عابدی جعفری و ازگلی، ۱۳۸۸).

استاد شهید مرتضی مطهری مدیریت را این‌گونه تعریف می‌کنند: «مدیریت انسان‌ها و رهبری آنها عبارتست از فن بهتر بسیج کردن و بهتر سامان دادن، و بهتر سازمان‌دادن، و بهتر کنترل کردن نیروهای انسانی و به‌کار بردن آنها» (تقوی دامغانی، ۱۳۹۳، ص ۱۹). علامه محمدتقی جعفری اداره کردن و سیاست از دیدگاه اسلام را این‌گونه تعریف می‌کند: «مدیریت حیات انسان‌ها چه در حالت فردی و چه در حالت اجتماعی برای وصول به عالی‌ترین هدف‌های مادی و معنوی» (مقیم، ۱۳۹۴، ص ۵۱). مدیریت اسلامی عبارت است از روش حل عادلانه مسائل اداری؛ به عبارت دیگر به هر قاعده اساسی اداری که با ایده عدالت اجتماعی ارتباط داشته باشد می‌توان مدیریت اسلامی اطلاق کرد (افجه، ۱۳۹۳، ص ۴). مدیریت اسلامی عبارت است از مجموعه خاصی از قضایا پیرامون اداره امور در ابعاد مختلف فردی، گروهی، سازمانی و اجتماعی که با روش تعبیدی مورد استنباط و بررسی قرار می‌گیرند (امیری و عابدی جعفری، ۱۳۹۳، ص ۵۱). مدیریت اسلامی، مدیریت هنر و علم به‌کارگیری صحیح افراد و امکانات در

جهت وصول اهداف سازمانی است، به نحوی که با موازین شرع مغایرت نداشته باشد (نبوی، ۱۳۷۳، ص ۳۳).

مدیریت در اسلام (که رهبری حالتی خاص از آن است) بر اساس طرح و برنامه‌ای سازگار با مبانی اسلام و به سوی اهداف اسلام‌پسند که فوق همه آنها قرب الهی قرار دارد، می‌باشد و در این راستا، وسیله و کیفیت برخورد با افراد نیز باید مطابق موازین اسلامی باشد (مصباح یزدی به نقل از بهارستان، ۱۳۸۱). مدیریت عبارت است از تنظیم روابط افراد (در ابعاد رابطه با خود، خلق و خالق) و هماهنگی نیروها به‌عنوان تکلیف و مسئولیتی الهی در خدمت آزادسازی انسان از قید و بندهای غیر الهی به منظور رشد و شکوفایی استعدادهای او جهت نیل به هدف‌های ارزشمند سازمان که به قرب الهی می‌پیوندد (همان).

رویکرد دیگری که در بیان چیستی و تعریف مدیریت اسلامی به چشم می‌خورد، بحث پیرامون موضوع است. در این رابطه دو دیدگاه مشاهده می‌شود: یک دیدگاه معتقد به آن است که تعیین موضوع یکی از ارکان مهم و قوام‌بخش مدیریت اسلامی است؛ دیدگاه دیگر آن است که اصولاً ارائه موضوعی جامع برای مدیریت اسلامی را غیر ممکن می‌داند. کسانی که دیدگاه اول را پذیرفته‌اند، هر یک موضوعی خاص را برای مدیریت اسلامی عنوان و محدوده آن را مشخص کرده‌اند. معتقدان به دیدگاه دوم، بر این باورند که با توجه به گستردگی و تنوع مطالب متون مدیریت اسلامی، هرگونه تلاش جهت ارائه یک موضوع مشخص برای مدیریت اسلامی بی‌فایده است؛ چرا که اصولاً اصرار بر تعریف موضوع برای یک علم محل تردید است. به نظر می‌رسد در دانش مدیریت و به طریق اولی در مدیریت اسلامی نمی‌توان موضوع معینی را شناسایی کرد (امیری و عابدی جعفری، ۱۳۹۳، ص ۵۸-۵۹).

منابع مدیریت اسلامی

الف. قرآن: حوزه‌های تحقیق قرآنی پیرامون مدیریت اسلامی، شامل قرآن کریم به‌طور عام و داستان‌های قرآن و موارد بحث از اعمال مدیریت الهی و کارگزاران عالم در قرآن، به‌طور خاص می‌باشند. افزون بر آن، توجه به کلید واژه‌های مدیریت و مشتقات آن در قرآن، همچون، تدبیر، تدبیر، ملک، امر، ولایت، حکم، رشد، هدایت، رسالت،

تربیت و توجه به صفات خدا و مدیریت‌های الهی در قرآن، راهنمای ما در شناخت حوزه‌های خاص مدیریت قرآن خواهند بود؛ ب. احادیث ذیل آیات ت) سیره عملی و نظری معصومان (ع)؛ ث) تفاسیر معتبر؛ ج) معجم‌های قرآن و احادیث (نقی پورفر، ۱۳۸۲، ص ۵۵-۵۶).

داده‌ها و اطلاعات پایه برای توسعه دانش مدیریت اسلامی به طور عمده در باورها، ارزش‌ها و هنجارهای اصیل دینی (چارچوب اعتقادی اسلام)، قرآن کریم، سیره نبی مکرم اسلام، ائمه معصومین و انبیای سلف (علیهم‌السلام)، نهج‌البلاغه، احادیث و روایات، رویدادهای تاریخی اسلامی، از آغاز تا عصر حاضر، دیدگاه‌ها و عملکرد رهبران، مدیران و فرماندهان برجسته اسلامی معاصر نهفته‌اند (ترک‌زاده، ۱۳۸۸).

منابع تحقیقات مدیریت اسلامی را می‌توان به دو دسته منابع دست اول و دست دوم تقسیم کرد: منابع دست اول، شامل قرآن، حدیث، سیره و عقل؛ منابع دست دوم شامل منابع اسلامی مطلق، منابع تطبیقی و منابع دیگر است (عابدی جعفری و ازگلی، ۱۳۸۸). با توجه به توضیحات بالا و تعریف مدیریت اسلامی، قرآن کریم و سنت معصومان (ع) بهترین منبع برای استفاده مدیران در جهت به‌کارگیری مدیریت اسلامی در کشورهای مسلمان می‌باشد (روشنی، ۱۳۸۶، ص ۳۲ به نقل از عزیزی مهماندوست و صحت، ۱۳۹۰).

روش‌های تحقیق کمی، کیفی و آمیخته

روش‌های تحقیق در علوم رفتاری با توجه به متغیرهای مختلفی طبقه‌بندی می‌شوند که از جمله متداول‌ترین آنها، تقسیم بر حسب نوع داده‌هاست. بر این مبنا، تحقیق به سه نوع کمی، کیفی و تلفیقی (آمیخته) تقسیم می‌شود. در پارادایم کمی، به پژوهشگر توصیه می‌شود تا فقط بر فلسفه اثبات‌گرایانه واقعیت‌ها تکیه کند؛ پدیده را به کوچک‌ترین جزء ممکن تقسیم نماید و به دنبال کشف روابط علی باشد. در نقطه مقابل روش تحقیق کیفی بر دیدگاه‌های فلسفی پدیدارشناسی بنا شده است. در این پارادایم، از پژوهشگر خواسته می‌شود تا به جای صرف واقعیت‌ها، به مفاهیم نهفته در آنها توجه و تلاش کند تا به چگونگی پدیده پی ببرد (افجه و همکاران، ۱۳۹۳). در پژوهش‌های بنیادی، بیشتر از راهبردهای کیفی استفاده می‌شود (دانایی فرد، ۱۳۸۹). پژوهش‌هایی که

در حوزه ادیان مذاهب و متون تاریخی و ادبی انجام می‌شود، اغلب کیفی هستند (حافظ‌نیا، ۱۳۹۱، ص ۲۷۲).

به دلیل کاستی‌هایی که هر یک از دو روش تحقیق کمی و کیفی دارند، روش تحقیق تلفیقی (آمیخته) از سوی پژوهشگران پایه‌گذاری و استفاده می‌شود. مهم‌ترین فرض پژوهش تلفیقی، این است که به‌کارگیری ترکیب رویکردهای کمی و کیفی، درک بهتری، نسبت به زمانی که هر رویکرد به‌صورت جداگانه به‌کار برده می‌شود، از موضوع تحقیق به دست می‌دهد (کرسول و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۱۴ به نقل از افجه و همکاران، ۱۳۹۳). در نگاه کلی می‌توان مقایسه رویکردهای کمی و کیفی را در جدول ذیل خلاصه کرد:

جدول ۱. مقایسه رویکردهای کمی و کیفی

منابع	پژوهش کمی	پژوهش کیفی	منابع	پژوهش کمی	پژوهش کیفی
افجه و همکاران (۱۳۹۳)	محیط‌محور	انسان‌محور	افجه و همکاران (۱۳۹۳)	سخت	نرم
افجه و همکاران (۱۳۹۳)؛ نیومن (۱۳۸۹) عابدی و شواخی (۱۳۸۹)	قالب‌مند	انعطاف- پذیر	افجه و همکاران (۱۳۹۳) نیومن (۱۳۸۹)؛ زاهد بابلان و همکاران (۱۳۹۴)	داده‌های عددی	داده‌های شفاهی
افجه و همکاران (۱۳۹۳) دانایی‌فرد و مظفری (۱۳۸۷)	برون‌نگر	درون‌نگر	افجه و همکاران (۱۳۹۳) دانایی‌فرد و مظفری (۱۳۸۷)	تکرارپذیر	احتمال‌پذیر
افجه و همکاران (۱۳۹۳) عابدی و شواخی (۱۳۸۹) نیومن (۱۳۸۹)، دانایی‌فرد و مظفری (۱۳۸۷)، زاهد بابلان و همکاران (۱۳۹۴)	عینی	ذهنی	افجه و همکاران (۱۳۹۳) نیومن (۱۳۸۹)، عابدی و شواخی (۱۳۸۹)، کریمی مونقی (۱۳۸۳) دانایی‌فرد و مظفری (۱۳۸۷)	قیاسی	استقرایی
افجه و همکاران (۱۳۹۳)، نیومن (۱۳۸۹)، عابدی و شواخی (۱۳۸۹)	تعمیمی آماری	تعمیم تحلیلی	افجه و همکاران (۱۳۹۳) عابدی و شواخی (۱۳۸۹)	مقطعی	فرایندی

افجه و همکاران (۱۳۹۳)، عابدی و شواخی (۱۳۸۹)، کریمی مونقی (۱۳۸۳)، زاهد بابلان و همکاران (۱۳۹۴)، لطیفی (۱۳۸۸)	نظریه‌سازی	نظریه‌سازی	افجه و همکاران (۱۳۹۳)، نیومن (۱۳۸۹)، عابدی و شواخی (۱۳۸۹)	فرضیه‌ای	استفهامی
عابدی و شواخی (۱۳۸۹)	جامعه دقیقاً مشخص شده	جامعه توصیف می‌شود	عابدی و شواخی (۱۳۸۹)، کریمی مونقی (۱۳۸۳)	هدف اندازه‌گیری عقاید	هدف تولید فرضیه
عابدی و شواخی (۱۳۸۹)، دانایی فرد و مظفری (۱۳۸۷)، کریمی مونقی (۱۳۸۳)	نتایج آماری	نتایج اکتشافی	عابدی و شواخی (۱۳۸۹)، کریمی مونقی (۱۳۸۳) دانایی فرد و مظفری (۱۳۸۷)	انتخاب تصادفی نمونه	انتخاب هدفمند نمونه

روش‌های تحقیق در مدیریت اسلامی

برای رسیدن به حقیقت مدیریت در اسلام از راه‌های مختلفی می‌توان استفاده کرد که از جمله می‌توان به روش‌هایی اشاره کرد که تاکنون پژوهشگران مدیریت اسلامی از آنها استفاده کرده‌اند:

- ۱- گروهی از پژوهشگران با ضعف شناخت از مدیریت غربی و با توجه صرف به مدیریت در اسلام، مدیریت غربی را به کلی نفی کرده و وارد موضوع نشده‌اند؛
- ۲- گروهی دیگر با خوب و صحیح فرض کردن مدیریت غربی، تلاش کرده‌اند با توجه مسلمانان مدیریت غربی آن را به نوعی اسلامیزه کنند. در این گروه عده‌ای مرعوب آن نظریات شده و تمام آن را پذیرفته‌اند و برخی هم با برخورد انتقادی در تصحیح و تکمیل آن کوشیده‌اند. دسته دوم سعی کرده‌اند با کالبدشکافی و تقسیم‌بندی مدیریت به انسان و مواد، یعنی مدیریت منابع انسانی و تولید، مباحث ارزشی را از غیر ارزشی جدا کنند و با پذیرش بخش دوم، صرفاً موضوع انسان را در مدیریت بررسی کنند؛

۳- به نظر می‌رسد باید کوشید تا آمیزه‌ای از روش‌ها را برگزینیم یا تحقیق خود را مرحله‌ای کنیم. مراحل مختلف این روش در نمودار شماره ۱ آمده است (عابدی جعفری و ازگلی، ۱۳۸۸).

نمودار ۱. روش تلفیقی مرحله‌بندی شده تحقیق در مدیریت اسلامی (عابدی جعفری و ازگلی، ۱۳۸۸)

ترکزاده (۱۳۸۸) با اشاره به اینکه داده‌ها و اطلاعات پایه برای توسعه دانش مدیریت اسلامی به طور عمده کیفی و پربعد هستند، روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل را مطرح کرده است. این روش مشتمل بر چهار مرحله گردآوری اطلاعات، تقلیل احیاگرانه داده‌ها، سازماندهی و تحلیل اطلاعات، تفسیر و نتیجه‌گیری است. افجه و همکاران (۱۳۹۳)، با قبول این پیش‌فرض که قرآن کریم، کتاب هدایت و راهنمای همه انسان‌ها در طول تاریخ است، مدل استنباطی-اجتهادی را ارائه کرده‌اند. این مدل یازده مرحله دارد: ۱- مرور و تدبر در قرآن و شناسایی آیات مرتبط با موضوع پژوهش؛ ۲- استخراج مضامین و پیام‌های مرتبط از تفسیر قرآن؛ ۳- استفاده از دو

کدگذار برای اعتبارسنجی مضامین و پیام‌های استخراج شده؛ ۴- اعتبارسنجی مفاهیم استخراج‌شده بر اساس تفسیر المیزان؛ ۵- تبیین نهایی مفاهیم شناسایی‌شده؛ ۶- کدگذاری مفاهیم استخراج‌شده؛ ۷- استخراج مقوله‌ها؛ ۸- استخراج مقوله‌های اصلی؛ ۹- تعیین روابط بین مقولات و ارائه مدل مفهومی اولیه؛ ۱۰- اعتبارسنجی مدل بر اساس نظرات خبرگان و ۱۱- آزمون مدل مفهومی نهایی پژوهش در محیط واقعی.

با عنایت به آیات قرآن مجید و تقسیم‌بندی‌های اندیشمندان اسلامی از ابزارهای شناخت، روش‌شناسی تحقیقات و مطالعات، حوزه مدیریت اسلامی را می‌توان به پنج دسته تقسیم کرد: روش وحیانی، روش نقلی، روش شهودی، روش عقلی و روش تجربی. اقسام شناخت و روش‌های آن، نه گسسته از یکدیگر و نه در عرض هم است؛ بلکه با یکدیگر پیوندی انفکاک‌پذیر دارند و در طول یکدیگرند (مقیمی، ۱۳۹۴، ص ۸۹). برخلاف نظریه‌های غربی مدیریت که به طور عمده متکی به روش‌های حسی و تجربی هستند، نظریات مدیریت اسلامی بر اساس طیف متنوعی از روش‌های شناخت و تحقیق شکل می‌گیرند و روش‌های حسی به‌عنوان نازل‌ترین روش تحقیق، استفاده می‌شوند (همان، ص ۹۶).

روش‌شناسی راهبردهای پژوهش تدبر در قرآن کریم، شامل راهبرد آیه‌محور، راهبرد سیاق‌محور، راهبرد سوره‌محور، راهبرد داستان‌محور و راهبرد مسئله‌محور است که به نحو استقرایی از دل پژوهش‌های مدیریت اسلامی دهه گذشته، استخراج شده‌اند (لطیفی، ۱۳۹۰).

گنجعلی و پارسازاده (۱۳۹۰) مدل روش‌شناختی لاکاتوش-کوهن را مطرح کرده‌اند. این مدل، مدلی مفهومی از برنامه‌ای است که می‌تواند به ایجاد ساختاری منظم و منسجم در مطالعات میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی کمک کند. کوهن که از علم، تلقی جامعه‌شناختی دارد، بیان می‌کند که این، پارادایم‌ها هستند که سؤالات ما را جهت می‌دهند و عالمان در دوره «علم عادی» فقط «حل معما» می‌کنند. معمولاً دانشمندان از پیش‌فرض‌های روش‌شناختی پارادایم، آگاهی تفصیلی ندارند و از آن دانش ضمنی دارند. کوهن ادعا می‌کند که پذیرش و تغییر پارادایم، شبیه پذیرش و تغییر مذهب است. پارادایم‌ها، افزون بر پیش‌فرض‌های مابعدالطبیعی، شامل سلسله‌ای از توصیه‌های روش‌شناختی نیز هستند و از این نظر، به برنامه پژوهشی لاکاتوش شباهت دارند.

لاکاتوش در تکمیل کار کوهن معتقد است که پژوهشگران، آن قدر آزاد و مختار نیستند که کاملاً دلخواه عمل کنند. آنها دارای یک برنامه راهبردی تحقیقاتی هستند که مشخص می‌کند کاوش‌های کنونی و آینده آنها، چگونه باید باشد. این برنامه پژوهشی، سلسله‌ای از «راهبردهای سلیبی» و «راهبردهای ایجابی» دارد.

پیشینه پژوهش

حسینی قصر و همکاران (۱۳۹۳) از طریق تحلیل محتوا و با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی نشان می‌دهند که بیشتر موضوعات به سه موضوع نقش آموزش در کارآفرینی و اشتغال، مفاهیم و ارائه مدل‌های مفهومی و چارچوب و عوامل کارآفرینی به صورت توصیفی و ویژگی‌های شخصیتی و مهارت‌های کارآفرینی اختصاص یافته است. از این رو بیشترین متدولوژی به کار رفته در تحقیقات به شیوه کمی و از نوع تحقیقات پیمایشی و اسنادی می‌باشند.

اعظمی (۱۳۸۹) آسیب پژوهش‌های مدیریت اسلامی را در شش طبقه، آسیب‌های ساختاری، فرهنگی، سیاست‌گذاری، انسانی، روش‌شناختی و انگیزشی دسته‌بندی می‌کند. همچنین آسیب‌های ساختاری به عنوان تاثیرگذارترین و مهم‌ترین آسیب‌ها شناخته شده و آسیب‌های سیاست‌گذاری، روش‌شناختی، فرهنگی، انسانی و انگیزشی به ترتیب در اولویت‌های بعد جای گرفته‌اند.

محمدنژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰) با ابزار چک لیست و جامعه آماری ۳۳ پایان‌نامه کارشناسی ارشد و دکتری نشان دادند که پایان‌نامه‌های بررسی شده از نظر ملاحظات نمونه‌گیری، ذکر ابزار گردآوری داده‌ها و خود روش‌شناسی به طور ویژه مشکلات اساسی داشته‌اند.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود هیچ‌کدام از تحقیق‌ها از دید نقادانه به کاستی‌های روش‌شناسی مقاله‌های مدیریت اسلامی نپرداخته‌اند. از این لحاظ این مقاله، اولین پژوهشی است که مقاله‌های مدیریت اسلامی را از لحاظ روش‌شناسی آسیب‌شناسی می‌کند.

روش‌شناسی تحقیق

روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف توسعه‌ای است. چون به دنبال بررسی و آسیب‌شناسی روش‌شناسی پژوهش‌های مدیریت اسلامی است؛ بنابراین، از نوع تحلیل محتواست. تحلیل محتوا روشی پژوهشی برای تشریح کمی، نظام‌مند، عینی و معناشناسی آماری محتوای آشکار پیام است (خاکی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۹).

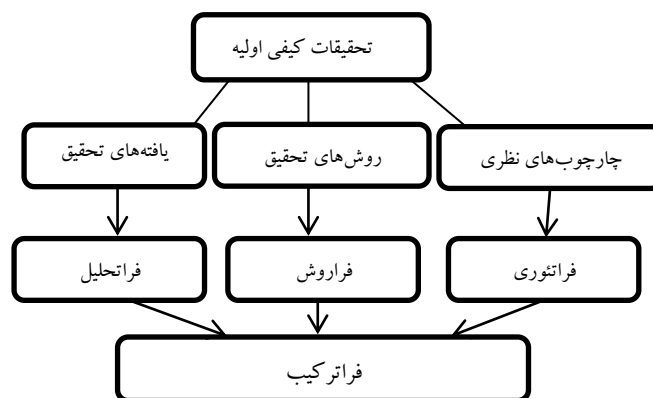
رویکرد تحقیق، فرامطالعه است. فرامطالعه یک تجزیه و تحلیل عمیق از تحقیقات انجام شده در یک حوزه خاص است. فرامطالعه با واژه‌هایی همچون فراتحلیل، فراسنتز، فرانظری و فراروش متفاوت است. فرامطالعه تمامی این مفاهیم را در بر می‌گیرد (محمدنژاد شورکایی و همکاران، ۱۳۹۰؛ رحمانی و رحمانی؛ ۲۰۱۳). فرامطالعه در شرایطی که در رشته علمی جهت پیشرفت نقص وجود داشته باشد، بسیار با اهمیت خواهد بود. این اتفاق زمانی روشن می‌شود که رشته علمی جهت رسیدن به اهداف اصلی خود دچار مشکل شده یا سرعت لازم را ندارد. اجزای مختلف فرامطالعه در شکل ۱ آمده است. در این مقاله از فراروش استفاده شده است. فراروش تناسب و درستی روش‌های تحقیق در مطالعات اولیه را بررسی می‌کند (رحمانی و رحمانی، ۲۰۱۳). این قسمت شامل تجزیه و تحلیل رویکرد، روش‌های نمونه‌گیری، روش نوشتن فرضیه‌ها، متغیرها، جامعه و نمونه و هر آنچه که مربوط به بحث روش‌شناسی است، می‌باشد (محمدنژاد شورکایی و همکاران، ۱۳۹۰؛ رحمانی و رحمانی، ۲۰۱۳؛ بنچ و دی؛ ۲۰۱۰). فراروش به‌عنوان مطالعه‌ای است که در روشن شدن مشکلات روش‌شناسی تحقیقات اجتماعی کمک می‌کند (ژائو؛ ۱۹۹۱). فراروش، مرور بخش روش‌شناسی تحقیقات به صورت انتقادی است. بخشی از فرایند فراروش توجه به ابعاد مختلف روش‌شناسی تحقیقات مانند نمونه‌گیری، جمع‌آوری داده‌ها، طراحی تحقیق و... که برخی ارزیابی نقدانه می‌نامند (بارنت پیج و توماس؛ ۲۰۰۹).

1 Rahmani & Rahmani

2 Bench & Day

3 Zhao

4 Barnett-Page & Thomas

شکل ۱. اجزای فرامطالعه (ادوارد و همکاران، ۲۰۰۹)

چارچوب فراروش

در این مقاله با توجه به عدم وجود چارچوب کامل برای انجام فراروش از چارچوب ترکیبی ابداعی ذیل استفاده شده است.

جدول ۲. چارچوب مورد استفاده جهت فراروش تحقیق

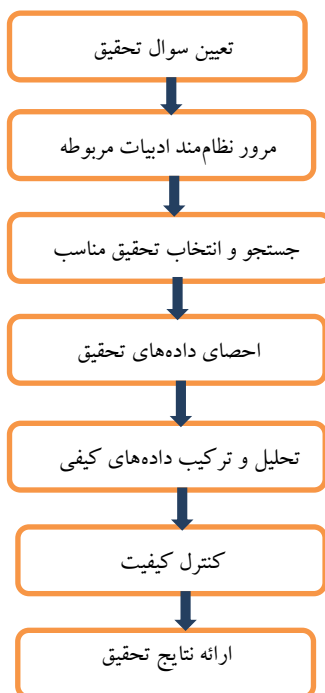
منبع	سطوح	عنصر	منبع	سطوح	عنصر
عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)	فرمولی، جدولی، الگوبرداری، الزامات آماری	روش تعیین حجم نمونه	محققان	قرآن کریم، نهج البلاغه، روایات و احادیث، سایر تحقیقات	منبع اسلامی مورد استفاده در تحقیق
عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)	منابع فارسی، انگلیسی، عربی	تعداد منابع	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)، محمدنژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)	تکرار، بسط، خلق	نوع مدل استفاده شده
عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)؛ حسینی قصر	پرسشنامه، مصاحبه	ابزار گردآوری	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)؛ خواستار و	آزمون میانگین، همبستگی	آزمون آماری

و همکاران (۱۳۹۳)؛ خواستار و همکاران (۱۳۹۰)؛ محمدنژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)	مشاهده، اسناد و مدارک	داده‌ها	همکاران (۱۳۹۰)؛ محمدنژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)	رگرسیون، تحلیل مسیر، معادلات ساختاری، فریدمن، تحلیل عاملی، توصیفی، تحلیل محتوا و روش‌های کیفی، ناپارامتریک	
عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)	سرشماری، نمونه‌گیری	نمونه‌گیری	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)	وجود فرضیه یا سوال	قطعی یا اکتشافی بودن
عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)؛ محمدنژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)	شکلی / صوری، محتوایی، سازه، پیش‌بینی	روش تعیین روایی ابزار	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)؛ محمدنژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)	آلفای کرونباخ، دو نیمساز، تکرار، آزمون همسان، کودر - ریچاردسون	روش تعیین پایایی ابزار
محققان	بنیادی، کاربردی، توسعه‌ای	نوع تحقیق	خواستار و همکاران (۱۳۹۰)؛ محمدنژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)	تصادفی، غیر تصادفی	روش نمونه- گیری
حسینی قصر و همکاران (۱۳۹۳)	کمی، کیفی، آمیخته	نوع تحقیق	محققان	وجود، عدم وجود	اهداف تحقیق
محمدنژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)	وجود، عدم وجود	جامعه و نمونه	محمد نژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)	وجود، عدم وجود	روش‌شناسی

مراحل تحقیق

فرا ترکیب طبق نظر سندلوسکی و بارسو^۱ (۲۰۰۷) هفت مرحله‌ای است. این مراحل در شکل زیر نمایش داده شده‌اند. در این تحقیق از این فرایند کمک گرفته شده است.

1- Sandelowski & Barros

شکل ۲. مراحل مختلف فراترکیب (سندلوسکی و بارسو، ۲۰۰۷ به نقل از رحمانی و رحمانی، ۲۰۱۳)

جامعه، نمونه و ابزار تحقیق

جامعه این تحقیق پژوهش‌های مدیریت اسلامی مجله‌های علمی پژوهشی مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری از سال ۱۳۸۰ تا ابتدای ۱۳۹۴ است. با جستجوی مجله‌های علمی پژوهشی در پایگاه‌های مختلف از جمله مگ‌ایران؛ پرتال جامع علوم انسانی^۲ پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۳ و پژوهشگاه علوم و فرهنگ قرآنی، دانشنامه موضوعی قرآن^۴ از سال ۱۳۸۰ تا ابتدای سال ۱۳۹۴، با کلید واژه‌هایی همچون مدیریت اسلامی، مدیریت با رویکرد اسلامی، بازاریابی اسلامی، سازمان اسلامی و... فقط ۶۴ مقاله علمی پژوهشی در حوزه مدیریت اسلامی به دست آمد.

۱- <http://www.magiran.com>

۲- <http://www.ensani.ir>

۳- <http://sid.ir>

۴- <http://www.maarefquran.org>

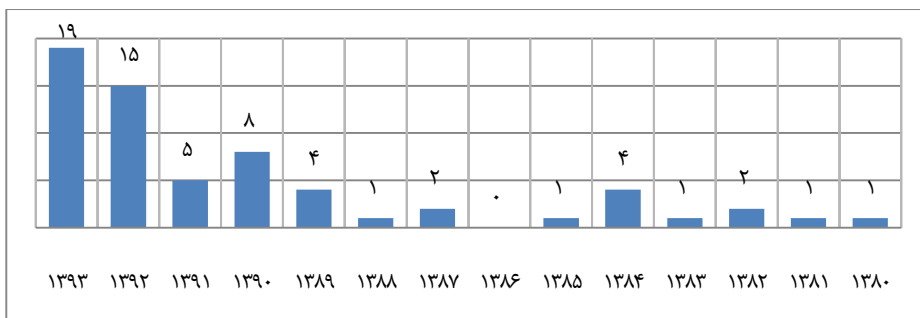
نمونه تحقیق از میان مقاله‌های علمی پژوهشی، آن دسته از مقاله‌هایی بودند که بیشترین موضوع‌ها را در خصوص مدیریت اسلامی به خود اختصاص داده بودند. بر اساس جدول شماره ۳، ۶۷ درصد از مقاله‌ها در خصوص مدیریت رفتار سازمانی (۲۵ مورد) و نظریه‌های طراحی و سازمان (۱۸ مورد) بوده‌اند. با توجه به نزدیکی مباحث رفتار سازمانی و نظریه طراحی و سازمان، این مقاله‌ها جهت بررسی انتخاب شدند. ابزار تحقیق، اسناد و مدارک و محیط تحقیق، کتابخانه‌ای بوده و سعی شده است از تمامی منابع علمی موجود استفاده شود. با توجه به اینکه برای چارچوب فراروش، از تحقیق‌های دیگران استفاده شده و به نوعی استاندارد تلقی شده و مورد تایید چند تن از اساتید نیز قرار گرفته بنابراین، از روایی محتوایی برخوردار است.

جدول ۳. تنوع موضوعی پژوهش‌های مدیریت اسلامی

موضوع	تعداد	درصد	موضوع	تعداد	درصد
مدیریت رفتار سازمانی	۲۵	۰,۳۹	مدیریت منابع انسانی	۴	۰,۰۶
نظریه‌های سازمان و مدیریت	۱۸	۰,۲۸	روش‌شناسی تحقیق در مدیریت اسلامی	۳	۰,۰۵
مدیریت بازرگانی	۱۲	۰,۱۹	مدیریت مالی	۲	۰,۰۳

یافته‌های تحقیق

با توجه به جستجوی جامع، ۶۴ مقاله علمی پژوهشی، یعنی به طور متوسط در هر سال کمتر از ۵ مقاله علمی پژوهشی در خصوص مدیریت اسلامی چاپ شده است (نمودار ۲). با توجه به اهتمام چند مجله در چاپ و انتشار مقاله‌های علمی و پژوهشی از سال ۱۳۹۲، تعداد مقاله‌های چاپ شده بعد از این سال، به صورت صعودی افزایش یافته است.

نمودار ۲. تعداد مقاله‌های علمی پژوهشی مجله‌های با موضوع مدیریت اسلامی

با بررسی مجله‌های علمی پژوهشی که مباحث مدیریت اسلامی را چاپ کرده‌اند، همان‌طور که در جدول ذیل (جدول شماره ۴) مشخص است ۲۱ مجله، مقاله‌های علمی پژوهشی در خصوص مدیریت اسلامی چاپ کرده‌اند. از این تعداد، ۶۶ درصد فقط یک مقاله در خصوص مدیریت اسلامی چاپ کرده‌اند؛ ۲ مجله بیش از ۷ مقاله چاپ کرده‌اند؛ مجله‌های مدیریت اسلامی با ۲۸ مقاله و اندیشه مدیریت راهبردی با ۸ مقاله، بیشترین مقاله‌های علمی پژوهشی را در زمینه مدیریت اسلامی چاپ کرده‌اند که نشان می‌دهد با انتشار مجله‌های مرتبط با موضوع مدیریت اسلامی می‌توان پژوهش‌های آن را افزایش داد.

جدول ۴. تعداد مقاله‌های علمی-پژوهشی مدیریت اسلامی به تفکیک مجله‌ها

عنوان مجله	تعداد مقاله چاپ شده	عنوان مجله	تعداد مقاله چاپ شده
دانش و توسعه	۱	راهبرد	۱
علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز	۱	روش‌شناسی علوم انسانی	۲
کمال مدیریت	۱	اقتصاد اسلامی	۱
حوزه و دانشگاه	۱	مدیریت فرهنگ سازمانی	۲
مدرس علوم انسانی	۲	اندیشه مدیریت راهبردی	۸
فرهنگ مدیریت	۳	مطالعات مدیریت (بهبود و تحول)	۱
پیام مدیریت	۱	مدیریت اسلامی	۲۸
پژوهشنامه بازرگانی	۱	چشم‌انداز مدیریت دولتی	۳
اندیشه مدیریت	۱	فرهنگ در دانشگاه اسلامی	۱
مطالعات راهبردی بسیج	۴	پژوهش‌های مدیریت عمومی	۱
مجموع			۶۴

جهت نظام‌مند کردن پژوهش بعد از شناسایی مقاله‌های علمی پژوهشی، برای هر کدام از آنها کدگذاری انجام شد. بر این اساس فقط مقاله‌های علمی پژوهشی که در خصوص دو موضوع نظریه‌های سازمان و مدیریت و رفتار سازمانی بوده‌اند، مورد بررسی قرار گرفتند. نتایج مربوط به بخش روش‌شناسی در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۵. نتایج بخش روش‌شناسی مقاله‌های مدیریت رفتار سازمانی و نظریه‌های سازمان و مدیریت

ردیف	طبقه‌بندی موضوعی	شماره مقاله	بخش روش‌شناسی	نوع منبع اسلامی	رویکرد تحقیق	روش تحقیق
۴	نظریه‌های سازمان	۱۳۸۲	*	قرآن کریم	* - کیفی	*
۵	نظریه‌های سازمان	۱۳۸۲	*	تحقیقات دیگر	* - کیفی	*
۷	نظریه‌های سازمان	۱۳۸۴	✓	نهج البلاغه - عُرُوَالْحِکْم و دُرُرُالْکَلِم	* - آمیخته	✓ - اسنادی و مطالعات نظری (محل اشکال)
۸	نظریه‌های سازمان	۱۳۸۴	✓	تحقیقات دیگر - ۲۰ منبع کتاب‌های مدیریت اسلامی	✓ - آمیخته	✓ - اسنادی و مطالعات نظری (محل اشکال)
۱۱	نظریه‌های سازمان	۱۳۸۷	✓	تحقیقات دیگر	* - کیفی	✓ - کاربردی (محل اشکال)
۱۲	رفتار سازمانی	۱۳۸۷	*	قرآن کریم - نهج البلاغه	* - کیفی	*
۱۶	رفتار سازمانی	۱۳۸۹	✓	قرآن کریم	✓ - کیفی	✓ - روش گونه‌شناسی و تدبر در قرآن کریم
۱۷	رفتار سازمانی	۱۳۸۹	✓	قرآن کریم	✓ - کیفی	✓ - روش گونه‌شناسی و تدبر در قرآن کریم
۱۸	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۰	*	قرآن کریم - حدیث	* - کیفی	*
۱۹	رفتار سازمانی	۱۳۹۰	✓	قرآن کریم - نهج البلاغه	* - کیفی	✓ - تحلیل محتوا
۲۰	رفتار سازمانی	۱۳۹۰	✓	نهج البلاغه	* - آمیخته	✓ - تحلیل محتوا
۲۱	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۰	✓	قرآن کریم	* - کیفی	✓ - روش ۵ گام
۲۲	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۰	✓	تحقیقات دیگر	* - کمی	✓ - روش اسنادی، مصاحبه با خبرگان و پرسشنامه
۲۴	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۰	✓	تحقیقات دیگر	✓ - کیفی	✓ - فراترکیب
۲۶	رفتار سازمانی	۱۳۹۱	✓	تحقیقات دیگر	* - کمی	✓ - توصیفی - پیمایشی
۲۷	رفتار سازمانی	۱۳۹۱	✓	نهج البلاغه	✓ - کیفی	✓ - کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا
۲۸	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۱	✓	تحقیقات دیگر	✓ - کیفی	✓ - فراترکیب
۲۹	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۱	✓	تحقیقات دیگر	✓ - آمیخته	*
۳۰	رفتار سازمانی	۱۳۹۱	✓	تحقیقات دیگر	✓ - کیفی	✓ - دلفی (محل اشکال)
۳۱	رفتار سازمانی	۱۳۹۲	✓	قرآن کریم	✓ - کیفی	✓ - نظریه داده‌بنیاد
۳۴	رفتار سازمانی	۱۳۹۲	✓	تحقیقات دیگر	* - کمی	✓ - توصیفی - پیمایشی

۳۵	رفتار سازمانی	۱۳۹۲	✓	قرآن کریم	* - کیفی	✓ - روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم
۳۸	رفتار سازمانی	۱۳۹۲	✓	تحقیقات دیگر	✓ - کیفی	✓ - فراترکیب
۳۹	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۲	✓	قرآن کریم - احادیث	✓ - کیفی	✓ - فرآیند چرخه‌ای تحلیل
۴۰	رفتار سازمانی	۱۳۹۲	✓	قرآن کریم	✓ - کیفی	✓ - رویکرد یکپارچه روش تحقیق موضوعی قرآن و نظریه داده‌بنیاد
۴۱	رفتار سازمانی	۱۳۹۲	✓	قرآن کریم	✓ - کیفی	✓ - کیفی - توصیفی (محل اشکال)
۴۲	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۲	✓	تحقیقات دیگر	* - کیفی	✓ - بررسی و تحلیل عمیق منابع کتابخانه‌ای رجوع به خبرگان (محل اشکال)
۴۴	رفتار سازمانی	۱۳۹۲	✓	نهج البلاغه	* - کیفی، کمی (امیخته)	✓ - روش اسنادی، و سپس اسنادی اجتهادی
۴۵	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۲	✓	نهج البلاغه	* - کیفی	✓ - روش کتابخانه‌ای (محل اشکال)
۴۷	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۳	*	تحقیقات دیگر	* - کیفی	*
۴۸	رفتار سازمانی	۱۳۹۳	✓	تحقیقات دیگر	✓ - کمی	✓ - روش از نوع همبستگی
۴۹	رفتار سازمانی	۱۳۹۳	✓	نهج البلاغه	✓ - کمی	✓ - گردآوری داده‌ها پیمایشی
۵۰	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۳	✓	قرآن کریم - متون روایی شیعه	✓ - کیفی	✓ - روش تحلیل اسنادی به شیوه توصیفی تحلیلی
۵۲	رفتار سازمانی	۱۳۹۳	✓	قرآن کریم - نهج البلاغه	✓ - کیفی	✓ - توصیفی
۵۳	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۳	*	قرآن کریم - احادیث	* - کیفی	*
۵۴	رفتار سازمانی	۱۳۹۳	*	قرآن کریم - احادیث	* - کیفی	✓ - روش تحلیل محتوا
۵۷	رفتار سازمانی	۱۳۹۳	✓	نهج البلاغه	* - کیفی	✓ - نظریه داده‌بنیاد
۵۸	رفتار سازمانی	۱۳۹۳	✓	تحقیقات دیگر	✓ - کیفی	✓ - تحلیل تم
۵۹	رفتار سازمانی	۱۳۹۳	✓	قرآن کریم	✓ - کیفی	✓ - تحلیل محتوا
۶۰	رفتار سازمانی	۱۳۹۳	✓	تحقیقات دیگر	✓ - کیفی	✓ - تطبیقی (محل اشکال)
۶۱	رفتار سازمانی	۱۳۹۳	✓	قرآن کریم	✓ - کیفی	✓ - تحلیل محتوا
۶۲	رفتار سازمانی	۱۳۹۳	✓	گفتمان مقام معظم رهبری	✓ - کیفی	✓ - نظریه داده‌بنیاد
۶۴	نظریه‌های سازمان	۱۳۹۳	✓	تحقیقات دیگر	* - کیفی	*

۵ ادانه جدول

* عدم وجود بخش مربوطه در مقاله ✓ وجود بخش مربوطه در مقاله

ردیف مقاله	روایی	پایایی	جامعه	نمونه	روش نمونه‌گیری	ابزار تحقیق
۴	*	*	*	*	*	* - اسناد و مدارک
۵	*	*	*	*	*	* - اسناد و مدارک

۷	۷- محتوایی و ساختاری	۷- آلفای کرونیخ	۷- اساتید مدیریت، کارشناسان و مدیران استراتژیک، مدیریت اسلامی	۷- ۵۰ نفر از جامعه	۷- از آزمون فرضیه برای یک نسبت در جامعه	۷- روش کتابخانه‌ای- پرسشنامه- مصاحبه سازمان یافته
	۷- محتوایی	*	۷- تمامی آثار مدیریتی با رویکرد اسلامی ۷۰-۶۰ و ۸۰-۷۰	*- ۲۰ کتاب	*- غیر احتمالی (قضای))	۷- روش کتابخانه‌ای، مصاحبه، روش تحلیل محتوا با رویکرد روش توصیفی (محل اشکال)
۱۱	۷- محل اشکال	۷- آلفای کرونیخ	۷- مدیران حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی	*	*	۷- پرسشنامه- مصاحبه- اسناد و مدارک
۱۲	*	*	*	*	*	*- اسناد و مدارک
۱۶	۷- اعتباربخشی مجدد	*	*	*	*	*- اسناد و مدارک
۱۷	*	*	*	*	*	*- اسناد و مدارک
۱۸	*	*	*	*	*	*- اسناد و مدارک
۱۹	*	*	*	*	*	*- اسناد و مدارک
۲۰	۷- محتوایی	۷- آلفای کرونیخ	۷- کارمندان دانشگاه هنر اصفهان	۷- ۱۱۰ نفر از کارمندان (محل اشکال)	۷- طبقه‌بندی تصادفی (محل اشکال)	۷- پرسشنامه
۲۱	*	*	*	*	*	*- اسناد و مدارک
۲۲	۷- روایی محتوایی	۷- آلفای کرونیخ	۷- شامل صاحب‌نظران و استادان حوزه و دانشگاه، مدیران و نخبگان سازمان‌ها	۷- ۵۰ نفر از خبرگان (محل اشکال)	۷- نمونه‌گیری احتمالی طبقه‌بندی	۷- پرسشنامه
۲۴	*	*	۷- تمامی پژوهش‌های انجام گرفته در حوزه مدیریت اسلامی	۷- برابری جامعه و نمونه	*	۷- اسناد و مدارک
۲۶	۷- روایی محتوایی	۷- آلفای کرونیخ	۷- کارکنان اداره آموزش و پرورش منطقه رودهن	*	*	۷- پرسشنامه
۲۷	*	*	*	*	*	*- اسناد و مدارک
۲۸	*	*	*	*	*	۷- اسناد و مدارک- پرسشنامه
۲۹	*	*	۷- خبره و استادان محترم راهنما و مشاور	۷- ۲۰ نفر خبره	قضای	پرسشنامه
۳۰	*	*	۷- خبرگان آشنا با مفهوم رهبری و آموزه‌های دینی	۷- ۱۲ نفر خبره تحقیقات دیگر	*- غیر احتمالی (قضای)	*- اسناد و مدارک و پرسشنامه

۳۱	*	*	*	*	اسناد و مدارک
۳۴	✓-صوری (محل اشکال)	✓-الفای	✓-تمام کارکنان شرکت گاز استان لرستان (۲۰۰ نفر)	✓-جدول مورگان ۱۲۷ نفر	✓-پرسشنامه
۳۵	*	*	*	*	*-اسناد و مدارک
۳۸	*	*	*	*	*-اسناد و مدارک
۳۹	*	*	*	*	✓-اسناد و مدارک
۴۰	*	*	*	*	*-اسناد و مدارک
۴۱	*	*	*	✓-۱۰ نفر خبره (محل اشکال)	✓-پرسشنامه - مصاحبه
۴۲	*	*	*	✓-هشت نفر بزرگان (محل اشکال)	✓-پرسشنامه (محل اشکال)
۴۴	✓-روایی (محتوایی ۲۰ نفر از اساتید)	✓-آلفای	✓-اساتید مدیریت و علوم قرآنی	✓-۱۶ نفر اساتید مدیریت و علوم قرآنی	✓-اسناد و مدارک و پرسشنامه (محل اشکال)
۴۵	*	*	*	*	✓-فیش برداری و مراجعه به تار نماهای اینترنتی
۴۷	*	*	*	*	*-اسناد و مدارک
۴۸	✓-روایی محتوا و ظاهری	✓-الفای	✓-مدیران سازمان تبلیغات استان همدان به تعداد ۲۸	✓-۲۵ نفر از مدیران فرمول کوکران	✓-پرسشنامه
۴۹	✓-روایی محتوایی	✓-الفای	✓-کارکنان بخش اداری دانشگاه اصفهان - ۸۰۰ نفر	✓-۱۷۰ نفر فرمول کوکران	✓-پرسشنامه
۵۰	*	*	*	*	✓-اسناد و مدارک
۵۲	*	*	*	*	*-اسناد و مدارک
۵۳	*	*	*	*	*-اسناد و مدارک
۵۴	*	*	*	*	*-اسناد و مدارک
۵۷	*	*	*	*	*-اسناد و مدارک
۵۸	*	*	✓-متون مربوط به سیره نبوی ۳۵۱ روایت	✓-متون ۳۵۱ روایت	*-اسناد و مدارک ✓-جامعه و نمونه بر هم منطبق
۵۹	✓-تفسیر دیگر	*	✓-قرآن کریم (تفسیر)	✓-تفسیر راهنما و	*-اسناد و مدارک * - غیر احتمالی (قضای)

		نور				
۶۰	*	*	*	*	*	*
۶۱	✓ - تفاسیر دیگر	✓ - تفاسیر راهنما و نور	* - غیر احتمالی (قضاوتی)	✓ - قرآن کریم (تفاسیر)	*	*
۶۲	*	✓ - دو هزار متن از تمام بیانات، نامه‌ها، احکام و فرمان‌های حضرت امام خامنه‌ای	✓ - جامعه و نمونه بر هم منطبق	✓ - تمام شمار	*	*
۶۴	*	*	*	*	*	*

*عدم وجود بخش مربوطه در مقاله / وجود بخش مربوطه در مقاله

ادامه جدول ۵

رد مقاله	وجود مدل	آزمون آماری	وجود فرضیه یا سوال	اهداف	تعداد منابع فارسی	تعداد منابع لاتین	تعداد منابع عربی
۴	✓ - خلق	*	*	*	۱۰	۱۴	۰
۵	✓ - خلق	*	سوال	✓	۳۴	۱۳	۰
۷	✓ - خلق	*	سوال	✓	۵۱	۹	۰
	✓ - خلق	✓ - توصیفی	سوال	✓	۲۲	۷	۰
۱۱	*	✓ - دو جمله‌ای	*	✓	۲۱	۱۲	۰
۱۲	*	*	*	✓	۱۷	۲	۰
۱۶	✓ - خلق	*	*	✓	۳۴	۱۹	۰
۱۷	✓ - خلق	*	*	✓	۲۸	۲۱	۰
۱۸	*	*	*	✓	۳۱	۹	۰
۱۹	✓ - خلق	*	فرضیه، سوال	✓	۲۱	۱۰	۶
۲۰	*	✓ - تک متغیره، 2اهتلینگ، اهمیتسته، تحلیل واریانس چند متغیره مانوا و آزمون LSD	سوال	✓	۱۶	۱۵	۰
۲۱	*	*	*	✓	۱۷	۰	۰
۲۲	✓ - خلق	✓ - آزمون t، میانگین وزنی، انحراف معیار	سوال	✓	۱۹	۰	۰

۰	۸	۴۱	✓	*	* - خلق	۲۴
۰	۸	۲۰	✓	فرضیه	✓-آمار توصیفی - آزمون همبستگی پیرسون-معادلات ساختاری	۲۶
۰	۷	۲۵	✓	سوال	* - خلق	۲۷
۰	۲۰	۱۲	✓	سوال	✓-توصیفی -آزمون t	۲۸
۰	۴۰	۱۰	✓	*	✓-ضریب همبستگی کندال- توصیفی	۲۹
۰	۱۶	۲۰	✓	*	✓-آمار توصیفی	۳۰
۰	۹	۲۰	✓	*	* - خلق	۳۱
۰	۱۰	۱۶	✓	فرضیه	✓-آزمون همبستگی پیرسون، آزمون فریدمن، معادلات ساختاری	۳۴
۰	۲	۱۲	✓	سوال	* - خلق	۳۵
۰	۲۷	۳۷	✓	سوال	* - خلق	۳۸
۳	۵	۱۴	✓	فرضیه، سوال	* - خلق	۳۹
۰	۲۰	۵	✓	سوال	* - خلق	۴۰
۰	۷	۱۴	✓	*	* - خلق	۴۱
۰	۰	۳۱	✓	سوال	* - خلق	۴۲
۰	۱۰	۱۳	✓	سوال	✓-آمار توصیفی	۴۴
۰	۱	۳۷	✓	سوال	* - خلق	۴۵
۲۱	۲۵	۲۲	*	*	* - *	۴۷
۰	۱۰	۳۸	✓	فرضیه	✓-ضریب همبستگی اسپیرمن و نمودار پراکنش (وجود ندارد)	۴۸
۰	۱۸	۲۰	✓	فرضیه	✓-ضریب همبستگی پیرسون - معادلات ساختاری	۴۹
۰	۸	۳۷	✓	سوال	* - *	۵۰
۰	۰	۳۰	✓	سوال	* - *	۵۲
۰	۰	۲۹	✓	سوال	* - *	۵۳
۰	۴۸	۵۷	✓	سوال	✓-آمار توصیفی	۵۴
۰	۴	۱۵	✓	*	* - خلق	۵۷
۰	۴	۲۶	✓	سوال	* - خلق	۵۸
۰	۱۶	۳۴	✓	سوال	* - *	۵۹

۰	۲۰	۴۳	√	سوال	*	√ - خلق	۶۰
۰	۲۰	۳۳	√	سوال	*	*	۶۱
۰	۱۳	۱۲	√	سوال	*	*	۶۲
۰	۱	۳۵	√	*	*	√ - بسط	۶۴

در خصوص رویکرد تحقیق (کمی، کیفی و آمیخته)، ۲۳ مورد (۵۳ درصد) مقاله‌ها، رویکرد خود را در مقاله مشخص نکرده‌اند. با مطالعه مقاله‌های مربوطه، رویکرد آنها مشخص شد. در مقاله‌های بررسی شده، ۶۷ درصد از رویکرد کیفی استفاده کرده‌اند و ۲۱ درصد نیز از رویکرد کمی بهره گرفته‌اند (جدول ۶). با توجه به اینکه از جمله مهم‌ترین دسته‌بندی پژوهش‌ها از لحاظ رویکرد آنهاست، بنابراین، می‌توان گفت مقاله‌هایی که با رویکرد کیفی نگارش شده‌اند دارای درصد بسیار بالایی هستند که می‌تواند مبنایی برای بررسی‌های بعدی نیز در نظر گرفته شود.

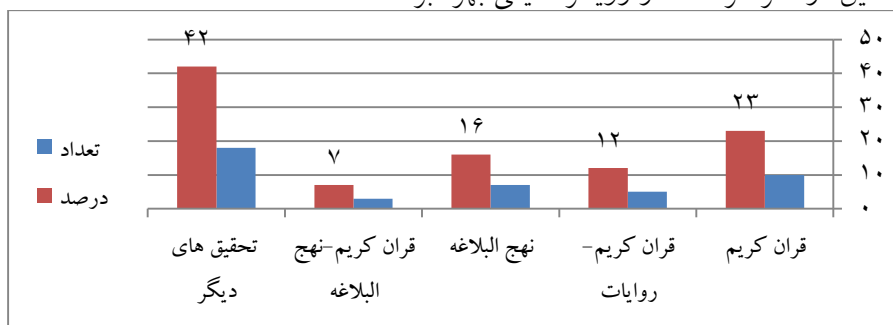
جدول ۶. رویکرد تحقیق مقاله‌ها

رویکرد تحقیق	عدم وجود	وجود	کمی	کیفی	آمیخته
تعداد	۲۳	۲۰	۹	۲۹	۵
درصد	۵۳	۴۷	۲۱	۶۷	۱۲

با بررسی و جمع‌بندی جدول ۵، می‌توان از لحاظ بخش روش‌شناسی تحقیق، این - گونه بحث کرد که بیشتر (۸۴ درصد) پژوهش‌های مربوطه، بخش روش‌شناسی تحقیق داشته‌اند. این موضوع نشان می‌دهد که روش‌شناسی تحقیق در مقاله‌های یاد شده مورد توجه قرار گرفته است. همچنین با بررسی بیشتر مقاله‌های فاقد این بخش، ملاحظه می‌شود که این مقاله‌ها از رویکرد کیفی استفاده کرده‌اند.

منابع اسلامی مورد استفاده

در خصوص منابع پژوهش‌ها همان‌طور که ملاحظه می‌شود، استفاده از پژوهش‌های دیگر بیشترین تعداد و درصد (۴۲ درصد) را به خود اختصاص داده است (نمودار ۳). در صورتی که قرآن کریم به‌عنوان منبع اصلی مسلمانان فقط ۲۳ درصد از منابع مقاله‌ها را تشکیل داده است. در این بین تمام پژوهش‌هایی که قرآن کریم را به‌عنوان منبع تحقیق در نظر گرفته‌اند از رویکرد کیفی بهره برده‌اند.

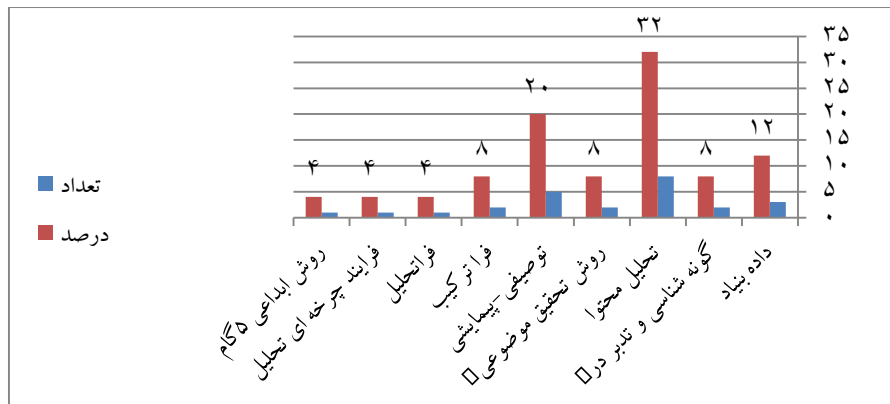

نمودار ۳. منابع پژوهش‌های مدیریت اسلامی

روش و نوع تحقیق مقاله‌ها

با توجه به بررسی روش تحقیق پژوهش‌ها، ۴۲ درصد (۱۸ مورد) روش‌شناسی تحقیق نداشتند و یا روش تحقیق مورد اشاره در مقاله، اشتباه بوده است. از این تعداد، ۱۷ مورد مربوط به مقاله‌هایی با رویکرد کیفی بوده و فقط یک مورد از رویکرد آمیخته استفاده کرده‌اند. همچنین با توجه به بررسی نوع تحقیق پژوهش‌ها، ۴۴ درصد از آنها نوع تحقیق نداشته و یا نوع تحقیق اشاره شده در مقاله، اشتباه بوده است. در این خصوص نیز فقط یک مقاله با رویکرد آمیخته بدون نوع تحقیق و بقیه مربوط به مقاله‌های با رویکرد کیفی بوده است. در اینجا بیان این مطلب ضروری است که برخی مقاله‌ها روش و نوع تحقیق را به درستی از هم تمیز نداده‌اند. این یکی از اشکال‌های عمده در روش‌شناسی تحقیق مقاله‌های بررسی شده است.

با توجه به اهمیت بخش روش تحقیق، ۲۵ موردی که روش تحقیق صحیح داشتند، در نمودار ذیل ارائه شده است. روش تحلیل محتوا، بیشترین روش تحقیق مقاله‌های بررسی شده است. بعد از آن روش توصیفی-پیمایشی و داده‌بنیاد قرار دارند.

نمودار ۴. مقاله‌های مدیریت اسلامی با روش تحقیق صحیح

روایی و پایایی پژوهش‌ها

بررسی روایی و پایایی پژوهش‌ها، نشان می‌دهد که بیش از ۷۰ درصد آنها در خصوص روایی تحقیق، یا این بخش را نداشته (۲۹ مورد) و یا دارای اشکال (۲ مورد) بوده‌اند. تمامی مقاله‌های بدون بخش روایی، رویکرد کیفی داشتند. در خصوص پایایی تحقیق نیز ۷۹ درصد مقاله‌ها فاقد این بخش بوده‌اند. با بررسی بیشتر ملاحظه می‌شود که فقط یکی از مقاله‌هایی که این بخش را نداشتند، دارای رویکرد ترکیبی بوده و بقیه رویکرد کیفی داشتند. بنابراین، در این بخش نیز این مقاله‌ها ضعف شدید داشتند.

جامعه و نمونه

در خصوص جامعه و نمونه همان‌طور که در جدول ۷ مشخص شده است، ۶۰ درصد مقاله‌ها جامعه آماری را مشخص نکرده‌اند که این مقاله‌ها رویکرد کیفی داشتند. ۶۳ درصد از پژوهش‌ها نیز نمونه را مشخص نکرده‌اند. همچنین ۷۹ درصد مقاله‌ها، روش نمونه‌گیری را مشخص نکرده‌اند. در مورد نمونه آماری نیز فقط یک مقاله با رویکرد کمی نمونه آماری را مشخص نکرده و بقیه مقاله‌ها با رویکرد کیفی بوده‌اند. بنابراین، در این خصوص نیز این مقاله‌ها نقص زیادی دارند.

جدول ۷. جامعه و نمونه مقاله‌های بررسی شده

جامعه	عدم وجود	وجود	نمونه	عدم وجود	وجود	روش نمونه‌گیری	عدم وجود	وجود
تعداد	۲۶	۱۷	تعداد	۲۷	۱۶	تعداد	۳۴	۹
درصد	۶۰	۴۰	درصد	۶۳	۳۷	درصد	۷۹	۲۱

ابزار تحقیق مقاله‌ها

۲۳ مورد (۵۳ درصد) ابزار استفاده شده را مشخص نکرده و فقط ۲۰ مورد از آنها مشخص کرده‌اند. تمامی پژوهش‌های فاقد این بخش، رویکرد کیفی داشتند. با توجه به مرور مقاله‌های مربوطه در خصوص ابزار تحقیق استفاده شده در آنها، ۲۸ مورد از مقاله‌ها، اسناد و مدارک، ۱۴ مورد پرسشنامه و ۱ مورد نیز اشتباه تعیین کرده است. در این بخش نیز بیان این مطلب ضروری است که برخی مقاله‌ها بین روش تحقیق، نوع تحقیق و ابزار تحقیق به خوبی تفکیک قائل نشده و این بخش‌ها را به اشتباه به جای هم به کار برده‌اند. بنابراین، در این خصوص نیز ضعف شدیدی وجود دارد.

نوع مدل استفاده شده در مقاله‌ها

در این خصوص نیز ۷۰ درصد مقاله‌ها، دارای مدل هستند. از این تعداد، ۹۰ درصد، مدل از نوع خلق داشته‌اند، یعنی برای اولین بار مدل را ایجاد کرده‌اند. از این میان فقط ۶ مورد از مقاله‌ها رویکرد کمی یا آمیخته دارند و ۲۱ مورد بقیه رویکرد کیفی دارند. مدل تحقیق ۱۰ درصد نیز از نوع بسط است، یعنی مدل تحقیق دیگری را بررسی، توسعه و آزمون کرده‌اند.

آزمون‌های آماری مورد استفاده

با عنایت به بررسی آزمون‌های آماری پژوهش‌های مدیریت اسلامی، ۷۰ درصد از مقاله‌ها از هیچ‌گونه آزمون آماری استفاده نکرده‌اند؛ ۳۰ درصد نیز دست کم دارای یک آزمون آماری بوده‌اند. با توجه به رویکرد کیفی بیشتر مقاله‌ها، این مورد کاملاً قابل

پیش‌بینی است؛ چرا که در پژوهش‌های کیفی از آزمون‌های آماری استفاده نشده یا بسیار محدود استفاده می‌شود. بنابراین، تمام پژوهش‌هایی که آزمون آماری نداشته‌اند، از رویکرد کیفی استفاده کرده‌اند.

قطعی یا اکتشافی بودن

در خصوص قطعی یا اکتشافی بودن پژوهش‌ها، با بررسی وجود یا عدم وجود فرضیه و سوال در مقاله‌ها، ۳۵ درصد از مقاله‌ها فاقد فرضیه و سوال بوده‌اند. از این بین تمامی تحقیق‌های فاقد سوال و فرضیه دارای رویکرد کیفی بوده‌اند. همچنین از تعداد ۲۸ موردی که این بخش را داشته‌اند، بیشتر مقاله‌ها (۲۳ مورد) حاوی سوال بوده و فقط ۵ مورد فرضیه داشتند. در این بخش نیز با توجه به رویکرد کیفی بیشتر مقاله‌ها، این یافته نیز دارای پیش‌زمینه مورد انتظار خواهد بود.

هدف تحقیق

۹۵ درصد از مقاله‌ها دارای هدف تحقیق هستند. بنابراین، از این نظر مقاله‌ها دارای قوت بودند.

تنوع و تعداد منابع مقاله‌ها

مقاله‌های مورد بررسی از ۱۰۷۹ منبع فارسی، ۵۰۸ منبع لاتین و ۳۰ منبع عربی استفاده کرده‌اند. با بررسی دقیق‌تر منابع فارسی بیشتر مقاله‌ها (۳۳ درصد) دارای منابع فارسی از ۱۰ تا ۲۰ منبع فارسی بوده‌اند.

جدول ۸. وضعیت منابع فارسی مقاله‌ها

منابع فارسی	کمتر از ۱۰	بین ۱۰ تا ۲۰	بین ۲۰ تا ۳۰	بین ۳۰ تا ۴۰	بیش از ۴۰
تعداد	۱	۱۴	۱۳	۱۲	۵
درصد	۲	۳۳	۳۰	۲۸	۱۲

۵ مقاله فاقد منبع لاتین است. فقط ۳ مقاله، منبع عربی داشت و بقیه مقاله‌ها نیز منبع عربی نداشتند.

بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

با وجود افزایش پژوهش‌های مدیریت اسلامی در سال‌های اخیر، تا سال ۱۳۹۲ مقاله‌های علمی پژوهشی در این خصوص بسیار کم بوده است. این واقعیت بیانگر نیاز به تلاش بیشتر پژوهشگران مدیریت جهت تبیین حوزه‌های مختلف مدیریت اسلامی است. این یافته را نتایج تحقیق، عابدی جعفری و ازگلی (۱۳۸۸) و اعظمی (۱۳۹۲) تصدیق می‌کند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که فقط دو مجله (اندیشه مدیریت راهبردی و مدیریت اسلامی) بیش از ۷ عنوان مقاله در این خصوص چاپ کرده‌اند که البته این مقاله‌ها نیز در دو سال گذشته با راه‌اندازی این دو مجله به چاپ رسیده‌اند. بنابراین، تا سال ۱۳۹۲، چاپ مقاله‌های علمی پژوهشی در حوزه مدیریت اسلامی بسیار نادر و پراکنده بوده است.

از نظر موضوع مقاله‌ها، مدیریت رفتار سازمانی و نظریه طراحی سازمان، بیشترین درصد را به خود اختصاص داده است. این یافته با یافته‌های عابدی جعفری و ازگلی (۱۳۸۸) هم‌هنگ است. هر چند بحث‌های رفتار سازمانی مهم است؛ ولی موضوع‌های بسیار مهم‌تر مانند روش‌شناسی تحقیق در مدیریت اسلامی که خود باعث گسترش و جهش در این زمینه خواهد بود، مورد کم‌توجهی پژوهشگران قرار گرفته است.

بیشتر مقاله‌ها (۶۷ درصد)، از رویکرد کیفی استفاده کرده‌اند و ۲۱ درصد نیز از رویکرد کمی بهره گرفته‌اند و بقیه با رویکرد آمیخته بوده‌اند. با توجه به اینکه از جمله مهم‌ترین دسته‌بندی پژوهش‌ها، طبقه‌بندی براساس رویکرد آنهاست، بنابراین، می‌توان گفت مقاله‌های با رویکرد کیفی درصد بسیار بالایی دارند.

بیشترین منابع اسلامی مورد استفاده در تحقیق‌ها، مربوط به منابع دست دوم است. در این بین تمام پژوهش‌هایی که قرآن کریم را به‌عنوان منبع تحقیق در نظر گرفته‌اند از رویکرد کیفی بهره برده‌اند. شاید استفاده از تحقیقات دیگران بسیار ساده‌تر و کم‌حاشیه‌تر از منابع اصلی اسلامی (قرآن کریم، حدیث، سیره و عقل) باشد؛ ولی به‌حتم نتایجی که تحقیق از منابع دست اول به دست خواهد آورد؛ بسیار کارگشایتر و بکرتر جهت توسعه مدیریت اسلامی خواهد بود. بنابراین، استفاده از قرآن کریم و منابع دست اول باید در پژوهش‌های کیفی مورد عنایت بیشتر قرار گیرد.

با توجه به بررسی روش و نوع تحقیق پژوهش‌ها، بیش از ۴۰ درصد، روش‌شناسی و نوع تحقیق نداشتند و یا در این بخش، دچار اشکال بودند. از این تعداد، بیشتر موارد مربوط به مقاله‌هایی با رویکرد کیفی است. با بررسی بیشتر، تحلیل محتوا بیشترین روش‌شناسی تحقیق مقاله‌ها بوده، برای این روش نیز فرایند دقیقی در بیشتر مقاله‌ها تبیین نشده است. بنابراین، با توجه به اینکه روش‌شناسی مشخص و مدون، نشان‌دهنده چگونگی انجام پژوهش بوده و باعث افزایش اطمینان و اعتماد به پژوهش می‌شود، بنابراین، این بخش نیاز به دقت بسیار بیشتری دارد.

بیش از ۷۰ درصد مقاله‌ها در بخش روایی مشکل داشته (عدم وجود یا ناقص)، در بخش پایایی نیز، ۷۹ درصد از مقاله‌ها فاقد این بخش بودند. بیشتر مقاله‌های فاقد بخش روایی یا پایایی دارای رویکرد کیفی بودند. از آنجایی که روایی به معنای اعتماد و وثوق‌پذیری و پایایی به معنای اعتبار و ثبات است؛ بنابراین، در این خصوص، پژوهش‌های مدیریت اسلامی ضعف شدیدی دارند. با توجه به اینکه رویکرد ۶۷ درصد از پژوهش‌ها کیفی است و برخی بر این عقیده هستند که روایی و پایایی در پژوهش‌های کیفی جایگاه چندانی ندارد و فقط در پژوهش‌های کمی کاربرد دارد؛ ولی پژوهش (کمی یا کیفی) بدون وجود دقت علمی بی‌ارزش بوده و مطلوبیت خود را از دست می‌دهد (دانایی فرد و مظفری، ۱۳۸۷). بنابراین، در این بخش نیز مقاله‌های مورد بررسی دچار ضعف شدیدی بودند و نیاز با دقت بسیار بالایی دارند.

بیش از ۶۰ درصد پژوهش‌های مورد بررسی، فاقد جامعه و نمونه بوده و مقاله‌های دارای جامعه و نمونه نیز در تعیین روش نمونه‌گیری ضعف داشتند. در این خصوص تمامی مقاله‌های فاقد جامعه آماری یا نمونه دارای رویکرد کیفی بودند. بنابراین، در این نوع مقاله‌ها نیاز به دقت و بررسی دقیق‌تر وجود دارد.

بیش از ۵۰ درصد پژوهش‌ها، ابزار تحقیق را مشخص نکرده‌اند. تمامی پژوهش‌های فاقد این بخش دارای رویکرد کیفی بودند. با بررسی محتوای مقاله‌ها مشخص شد ۲۸ مورد از آنها، از اسناد و مدارک به‌عنوان ابزار استفاده کرده‌اند. با توجه به اینکه بیشتر پژوهش‌ها از نوع کیفی بودند بنابراین، از لحاظ ابزار پژوهش (با توجه به پیشینه تحقیق) مسیر پژوهش‌ها، صحیح بوده است. در خصوص ابزار پژوهش بیان این نکته

نیز لازم است که در برخی پژوهش‌ها ابزار و روش گردآوری داده‌ها از هم تمیز داده نشده و به اشتباه به جای هم استفاده شده‌اند.

۷۰ درصد از پژوهش‌ها دارای مدل بودند. از این تعداد، ۹۰ درصد، خلق مدل داشتند، یعنی برای اولین بار مدل را ایجاد کرده‌اند. رویکرد کیفی در میان مقاله‌های با خلق مدل، اکثریت را به خود اختصاص داده است. با توجه به اینکه برای توسعه مدیریت اسلامی نیاز به مدل‌هایی برای نمایش روابط یا اصول است؛ بنابراین، خلق مدل‌های جدید رویداد بسیار خوبی بوده و نشان‌دهنده حرکت رو به جلو در این حوزه است. البته آزمون و توسعه مدل‌های خلق شده نیز، نباید از یاد برود؛ چرا که فقط خلق مدل بدون نقد آن باعث کاهش سرعت پیشرفت در مدیریت اسلامی خواهد شد.

۷۰ درصد از مقاله‌های بررسی شده، هیچ‌گونه آزمون آماری نداشتند؛ با توجه به مبانی نظری روش‌شناسی، این مورد قابل توجیه است؛ چرا که بیشتر پژوهش‌ها (۶۷ درصد) از نوع کیفی بوده و روش‌های کیفی اغلب به دنبال تعمیم تحلیل هستند تا تحلیل آماری. بنابراین، در این بخش مقاله‌ها نقطه قوت داشتند.

۳۵ درصد از مقاله‌ها فاقد فرضیه و سوال بودند. از این میان تمامی پژوهش‌های فاقد سوال و فرضیه، دارای رویکرد کیفی بودند. اینکه بیش از یک سوم پژوهش‌ها بدون فرضیه یا سوال بودند و رویکرد کیفی داشتند، بسیار نگران‌کننده است. فرضیه یا سوال نشان‌دهنده دغدغه اصلی یا فلسفه اصلی شروع تحقیق است. بنابراین، هر تحقیق با توجه به ماهیت خود باید دارای سوال یا فرضیه باشد. با توجه به بررسی مقاله‌های دارای این بخش، ۲۳ مورد، سوال پژوهشی را در مقاله مطرح کرده‌اند. این مورد با توجه به ماهیت پژوهش‌های کیفی مورد تایید است. ۹۵ درصد از مقاله‌ها دارای هدف بودند. بنابراین، این موضوع می‌تواند به‌عنوان یکی از نقاط قوت پژوهش‌های مدیریت اسلامی مد نظر قرار گیرد.

بیشتر پژوهش‌ها تمایل به استفاده از منابع فارسی داشتند (تعداد منابع فارسی بیش از دو برابر منابع لاتین و بیش از ۳۰ برابر منابع عربی). با توجه به اینکه منابع دست اول اسلام، عربی است و جهت توسعه مدیریت اسلامی، بهتر است که از منابع دست اول استفاده شود، بنابراین، در این بخش نیز نقطه ضعف وجود دارد. با توجه به یافته‌ها و

نتایج

جهت افزایش تحقیق و پژوهش در حوزه مدیریت اسلامی، پیشنهادهای ذیل ارائه می‌شود:

- افزایش تعداد مجله‌های علمی پژوهشی در حوزه‌های تخصصی مدیریت اسلامی؛
- اختصاص سهمیه و یا شماره‌های خاص مجله‌های موجود به موضوع‌های مدیریت اسلامی؛
- اعطای امتیاز پژوهشی بیشتر به مقاله‌های با رویکرد اسلامی جهت ارتقای پایه علمی اساتید؛
- تشویق و ترغیب دانشجویان توسط اساتید جهت تدوین پایان‌نامه در خصوص مدیریت اسلامی؛
- اعطای نمره علمی تشویقی برای پایان‌نامه‌ها و رساله‌های انتخاب شده در حوزه مدیریت اسلامی؛
- ایجاد مرکز اطلاع‌رسانی متمرکز جهت آگاهی‌دادن به پژوهشگران در خصوص فعالیت‌های پژوهشی در خصوص مدیریت اسلامی؛
- برگزاری کنفرانس‌ها، نشست‌ها و همایش‌های مدیریت اسلامی در سطح ملی و بین‌المللی.
- جهت رفع اشکالات موجود در زمینه روش‌شناسی پژوهش موارد ذیل پیشنهاد می‌شود:
- ایجاد وزن بیشتر برای بخش روش‌شناسی در مجله‌های علمی پژوهشی برای پذیرش مقاله؛
- در نظر گرفتن درس روش‌شناسی مدیریت اسلامی در دانشگاه‌ها برای رشته‌های مدیریت؛
- ایجاد مجله‌های تخصصی در خصوص روش‌شناسی مدیریت اسلامی؛
- برگزاری همایش‌ها و کنفرانس‌های تخصصی در مورد روش‌شناسی تحقیق در مدیریت اسلامی؛
- افزایش همکاری عالمان حوزوی و دانشگاهی برای توسعه روش‌شناسی در مدیریت اسلامی؛

- تأکید بیشتر در جزئیات روش‌شناسی تحقیق‌های کیفی و آمیخته، جهت آشنایی بیشتر پژوهشگران؛
- اولویت چاپ به پژوهش‌هایی که به توسعه یا آزمون مدل‌های تولیدشده در خصوص مدیریت اسلامی می‌پردازند؛

فهرست منابع

- قرآن کریم
- اعظمی، امیر (۱۳۹۲ الف)، «جستاری در تعریف‌ها و برداشت‌های صاحب‌نظران از مفهوم مدیریت اسلامی»، دو فصلنامه علمی تخصصی اسلام و مدیریت، دوره ۲، شماره ۴، ص ۱۵۵-۱۷۱.
- اعظمی، امیر (۱۳۹۲ ب)، پژوهش‌های مدیریت اسلامی (تطابق‌ها، آسیب‌ها و راهکارها)، چاپ اول، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- اعظمی، امیر (۱۳۸۹)، شناسایی عوامل تعیین‌کننده در آسیب‌شناسی پژوهش‌های انجام شده پیرامون حوزه مدیریت اسلامی و ارائه راه کارهای لازم جهت رفع آسیب‌ها با استفاده از رویکرد *AHP-QFD* با تاکید بر منابع انسانی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- افجه، سیدعلی اکبر (۱۳۹۳)، مدیریت اسلامی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- افجه، سیدعلی اکبر؛ ولی‌الله نقی‌پورفر و محمود جعفرپور (۱۳۹۳)، «ارائه مدلی برای انجام پژوهش‌های بنیادی در حوزه مطالعات مدیریت اسلامی (مورد مطالعه: عدالت توزیعی در سازمان)»، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال هفدهم، شماره ۶۲.
- امام خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۰)، بیانات رهبر انقلاب در جمع دانشجویان، ۱۳۹۰/۵/۱۹، برگرفته از سایت www.leader.ir
- امام خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۱)، بیانات در دیدار با جمعی از مسئولان و دست‌اندرکاران جشنواره مردمی فیلم عمار، ۱۳۹۱/۱۲/۱، برگرفته از سایت www.leader.ir
- امیری، علی‌نقلی و حسن عابدی جعفری (۱۳۹۳)، مدیریت اسلامی: رویکردها، چاپ دوم، تهران: سمت.
- باقری، مصباح‌الهدی و محمدرضا کاظمی نجف‌آبادی (۱۳۹۲)، «تبیین الگوی رهبری قوم بنی اسرائیل به دست حضرت موسی (ع)؛ پژوهشی قرآنی»، اندیشه مدیریت راهبردی، سال هفتم (۱۴)، ص ۱۵۷-۱۸۸.
- بهارستان، جلیل (۱۳۸۱)، «مطالعه تطبیقی ارزشیابی در مدیریت اسلامی و مدیریت متداول»، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، دوره هجدهم، ش ۳۶.

ترک‌زاده، جعفر (۱۳۸۸)، «روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربعد در مسیر توسعه دانش مدیریت اسلامی»، فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، سال ۱۵، شماره ۶۱، ص ۱۲۳-۱۴۲.

تقوی دامغانی، سیدرضا (۱۳۹۳)، نگرشی بر مدیریت اسلامی، چاپ دوازدهم، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل.

حافظنیا، محمدرضا (۱۳۹۱)، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، چاپ هفدهم، تهران: سمت.

حسینی قصر، صغری؛ حسن رضا زین‌آبادی و مرتضی‌علیزاده (۱۳۹۳)، «تحلیلی بر روش‌شناسی و یافته‌های پژوهش‌های انجام شده در زمینه کارآفرینی و ویژگی‌های کارآفرینان»، پژوهش‌های مدیریت در ایران، دوره ۱۸، شماره ۴.

خاکی، غلامرضا (۱۳۸۹)، روش تحقیق مدیریت، چاپ پنجم، تهران: بازتاب.
خواستار، حمزه؛ رحمان غفاری؛ علی اصغر پورعزت و الهام حیدری (۱۳۹۰)، «پژوهشی درباره پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد مدیریت دولتی از حیث موضوع و روش: مورد مطالعه دانشگاه تهران»، فصلنامه علوم مدیریت ایران، سال ۶، شماره ۲۱.

دانایی فرد، حسن؛ میثم لطیفی؛ اصغر نقی‌پورفر و اصغر مشبکی (۱۳۸۹)، «بازپردازی مفهوم انضباط کارکنان رویکردی قرآنی»، مدرس علوم انسانی، دوره ۱۴، شماره ۳.

دانایی فرد، حسن؛ سیدمهدی الوانی و عادل آذر (۱۳۹۰)، روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت: رویکردی جامع، تهران: صفار.

دانایی فرد، حسن و زینب مظفری (۱۳۸۷)، «ارتقاء روایی و پایایی در پژوهش‌های کیفی مدیریت: تاملی بر استراتژی ممیزی پژوهشی»، پژوهش‌های مدیریت، سال اول (۱)، ص ۱۳۱-۱۶۲.

روشنی، سکینه (۱۳۸۶)، اصول و مبانی مدیریت اسلامی و الگوهای آن، چاپ دوم، تهران: مهربان نشر.

زاهد بابلان، عادل؛ مهدی معینی‌کیا و حسن احمدی (۱۳۹۴)، «تحقیق آمیخته حلقه مفقوده‌ای در تحصیلا تکمیلی آسیب‌شناسی آن در حوزه علوم انسانی در دانشگاه محقق اردبیلی (پژوهش آمیخته)»، روش‌شناسی علوم انسانی، سال ۲۱، شماره ۸۳، ص ۱۴۹-۱۶۷.

- سرلک، محمد علی؛ سیدرضا سید جوادین؛ علی نجاتبخش اصفهانی و سیدمهدی ویسه (۱۳۹۱)، «شناسایی ابعاد سازمان معنویت گرا در آموزش عالی ایران (با رویکرد اسلامی)»، فرهنگ در دانشگاه اسلامی، سال دوم، (۳).
- عابدی، احمد و علیرضا شواخی (۱۳۸۹)، «مقایسه روش‌شناسی پژوهش کمی و کیفی در علوم رفتاری»، راهبرد، سال نوزدهم، (۵۴).
- عابدی جعفری، حسن و محمد ازگلی (۱۳۸۸)، «مروری بر سیر تحقیقات مدیریت اسلامی در ایران»، مجله علوم انسانی دانشگاه امام حسین (ع)، سال هفدهم، شماره ۷۶، ص ۲۹-۵۲.
- عابدی جعفری، حسن؛ حمزه خواستار و امیر اعظمی (۱۳۸۹)، «پرسش‌های بزرگ در زمینه مطالعات سازمان و مدیریت اسلامی»، مجله علوم انسانی دانشگاه امام حسین (ع)، سال هفدهم، شماره ۷۹، ص ۱۳۵-۱۵۸.
- عزیزی، شهریار و فاطمه فرهیخته (۱۳۹۲)، «تحلیل محتوا تناظر و فراروش پایان نامه‌های بازاریابی در دانشگاه‌های منتخب تهران»، مدیریت بازرگانی، دوره ۵، ش ۳، ص ۱۰۵-۱۲۴.
- عزیزی مهماندوست، عباس و سعید صحت (۱۳۹۰)، «مدیریت در چشم‌انداز اسلام»، فصلنامه آفاق دین، سال دوم، شماره ۶.
- علی احمدی، علیرضا و حسین علی احمدی (۱۳۸۰)، «متدولوژی تدوین نظامات مدیریتی و تئوری پردازی در مدیریت اسلامی»، اولین همایش مدیریت اسلامی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- فناپی اشکوری، محمد (۱۳۹۱)، «مواجهه دیندارانه با علوم جدید»، فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، سال هجدهم، شماره ۷۲.
- کرسول، جان و ویکی پالنوکارک (۱۳۸۷)، روش‌های تحقیق تلفیقی (جلد اول)، ترجمه عباس زارعی و محسن نیازی، چاپ اول، تهران: نا من الحجج.
- کریمی مونقی، حسین (۱۳۸۳)، «تحقیق کیفی به موازات تحقیق کمی»، نشریه مدیریت سلامت، دوره ۷، شماره ۱۸، ص ۶۰-۶۷.
- گنجعلی، اسدالله و محمد پارسازاده (۱۳۹۰)، «مدل لاکاتوش- کوهن، به مثابه مدلی روش‌شناختی جهت نظریه‌پردازی در مدیریت اسلامی»، اندیشه مدیریت راهبردی، دوره ۵، شماره ۱۰، ص ۱۹۹-۲۲۰.

لطیفی، میثم (۱۳۹۰)، «روش‌شناسی راهبردهای تدبیر در قرآن کریم: استقرایی از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی در دهه اخیر»، *اندیشه مدیریت راهبردی*، سال پنجم، شماره دوم، ص ۲۵-۵۵.

لطیفی، میثم (۱۳۸۸)، *بازپردازی مفهوم نظم و انضباط در سازمان با تکیه بر رویکرد اسلامی*، رساله دکتری، به راهنمایی حسن دانایی‌فرد، تهران: دانشکده مدیریت و اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس،

محمد نژاد شورکایی، مجتبی؛ مجتبی جشنی‌آرانی و حمیدرضا یزدانی (۱۳۹۰)، «فراروش تحقیقات انجام شده در زمینه عوامل موثر بر رضایت مشتری تحلیل اسنادی پایان نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه‌های دولتی تهران»، *چشم‌انداز مدیریت بازرگانی*، شماره ۶، ۳۹، ص ۱۴۱-۱۶۴.

مقیم، سیدمحمد (۱۳۹۴)، *اصول و مبانی مدیریت اسلامی*، چاپ اول، تهران: راه‌دان. مهدوی راد، محمد علی و حسن صادقی (۱۳۹۳)، «تحلیل تعامل علم و عمل در مدیریت اسلامی از دیدگاه قرآن و حدیث»، *فصلنامه مدیریت اسلامی*، سال ۲۲، (۱)، ص ۲۳۵-۲۶۱.

نبوی، محمد حسن (۱۳۷۳)، *مدیریت اسلامی*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. نقی پورفر، ولی‌الله (۱۳۸۲)، *اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن*، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.

نیومن، ویلیام لاورنس (۱۳۸۹)، *شیوه‌های پژوهش اجتماعی: رویکردهای کیفی و کمی*، ترجمه حسن دانایی‌فرد و حسین کاظمی، جلد اول، چاپ دوم، تهران: مهربان نشر.

وفائی، محمدرضا (۱۳۸۱)، «عظمت مدیریت اسلامی»، *دومین همایش مدیریت اسلامی*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.

Barnett-Page, Elaine, Thomas, James (2009), «Methods for the synthesis of qualitative research: a critical review», *BMC Medical Research Methodology*, Vol.9, No.59.

Bench S. & Day T., (2010), «The user experience of critical care discharge: a meta synthesis of qualitative research», *International Journal of Nursing Studies*, Vol. 47, No.4, pp.487-499.

- Edwards, M. Davies, M. Edwards, A (2009), «What are the external influences on information exchange and shared decision-making in healthcare consultations: A meta-synthesis of the literature», *Patient Education and Counseling*, No.75, pp.37-52.
- Hofstede, G. (1993), «Cultural constraints in management theories», *Academy of management executive*, vol.7, No.1, pp.81-94
- Rahmani, Kamaledin, Rahmani samira (2013), «Developing a conceptual model of customer loyalty using meta-synthesis», *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 2(2), PP.166-173.
- Sandelowski M. & Barros J., 2007, *Handbook for Synthesizing Qualitative Research*, Springer Publishing Company Inc.
- Zhao, S. (1991), «METATHEORY, METAMETHOD, META-DATA-ANALYSIS: What, Why, and How?», *Sociological Perspectives*, 34(3), Vol. 377-390.